

EMBER ÉS MŰEMLÉK

A kultúrák közös vonása viszonyulásuk az idő sávjaihoz, a tartamosság emberített hármas tagolású világához: a múlthoz, a jelenhez s a jövőhöz. A viszonyulás ténye közös, a benne munkáló időtartományok súlyaránya azonban elkülönítő. Ezért diagnosztikai támpont is. A viszonyulás beállítódás jellegű értékrendűséget működtet, s ezáltal az anyagi és szellemi művelődési javak fogyasztását és alkotását, kiválogatását és felhasználását sajátosan szervezi. Táptalaja a társadalmi gyakorlat, s tengelyében a munkatevékenységből sarjadó történetiség áll.

Az emlékezés embertani súlya azért egyedülálló, mert egyéni és társadalmi szinten a történetiség alanyi hordozója, s mint ilyen minden visszacsatolás, folytatás és megszakítás, tanulás, felejtés vagy alkotó továbblépés előfeltétele. A műemlékek tárgyi formában történelmi és művészi értéket, jelképi mivoltukban pedig üzenetet rejtjenek. Ebben a minőségükben a múlt intézményesített megidézői, emlékeztetők és üzenethordozók a jelen és jövő számára.

Az ember és műemlék között formálódó műemléktudat és -szemlélet jelentőségét az magyarázza, hogy személyi és társadalmi erő függvényében felfelé törő nemzedékközi pályákon axiológiai szűrőként történelmi-társadalmi értékáramlást vezérel, fogad be, ad tovább vagy közömbösít. Innen a művelődéstani és pszichoszociológiai lebontás közérdekűsége s a pedagógiai kiaknázás időszerűsége.

Az egész emberiség ügye

A köztudat, művelődéstörténet, világ- és állami szervek közigazgatása helyel-közzel nyilvántartja ugyan a népek jelentősebb műemlékeit, de a nyilvánosság előtt nem esik szó a műemlékszemlélet és -védelem természetéről, szerepéről s ezek társadalmi összefüggéseiről. Pedig a kérdés-komplexum elméleti és gyakorlati problémáit korszerű szinten tárgyaló színvonalasabb művek (Gerő László: *Építészeti műemlékek feltárása, helyreállítása és védelme*. Budapest, 1958) csak nehezen hozzáférhetők. A terület rendkívül bonyolult és felelősségteljes. Hazai kutató (B. Nagy Margit) eredeti koncepciójú művészettörténeti munkája is bizonyíthatja ezt.

A műemlékszemlélet és -védelem alakulását világviszonylatban előnyösen befolyásolták az UNESCO égisze alatt megrendezett államközi konferenciákon és értekezleteken (1964, 1968, 1969) elfogadott ajánlások (*La protection du patrimoine culturel de l'humanité*, Paris, 1969; *Les droits culturels en tant que droits de l'homme*, Paris, 1970) s a szervezet műemlékvédelmi szakközleményének (*Monumentum*) elméleti és gyakorlati útbaigazításai. Jelentősek ezek, mert nemcsak elvi és fogalmi tisztázást nyújtanak, de állam- és népközi jogi vonatkozásokat tartalmaznak, s a

1. A BONCHIDAI KASTÉLY UDVARI FŐBEJÁRATA

2. A CSIZÉRI HOREA-TEMPLOM (A KOLOZSVÁRI FALMŰZEUMBAN)

műemlékvédelmi nemzetközi együttműködés tudományos és pénzügyi intézkedéseit is közvetítik. Ma már a legtöbb tagállam kormány szintű szakigazgatással, szakfolyóirattal (*Monumente istorice*, 1964—; *Műemlékvédelem*, 1957—) és műemlék-felmérésekkel (I. Stoicescu: *Repertoriul bibliografic al monumentelor feudale din București*, 1960; Fl. Tucă: *In memoriam*, 1971; Genthon István: *Magyarország műemlékei*, 1951; Dercsényi Dezső „nagy műemlék-topográfiája“, 1953) rendelkezik. A nyilvántartott műemlékek száma országok szerint változik (az 1953—1954-es romániai felmérés eredménye 4345 objektum). A jegyzékek elkészítése nagy hozzáértést és körültekintést igényel, s a dolog természeténél fogva mindegyik leltár ideiglenes. A műemléki értékek nemzetközi megbecsülését bizonyítja az az államközi megállapodás (1967), mely kimondja a nemzetközi műemlékjegyzékbe felvett művelődési objektumok különleges nemzetközi védelmét, illetve az a tétel, mely szerint a népek kultúráját bizonyító hagyatékok elidegeníthetetlenek, de egyben „az emberiség közös vagyontárgyai“ is. Ugyancsak egy 1967-es ajánlás nyilvánítja ki minden nép kulturális öröksége tudatosításának, védelmének és helyreállításának, hazai és nemzetközi népszerűsítésének fontosságát. A dokumentum hangsúlyozza, hogy mindez nemcsak az illető ország és nép, de az egész emberiség érdeke.

Építészek nemzetközi értekezletén került napirendre a műemlékfogalom problémája. Több indítvány hangzott el, s az általánosan elfogadott javaslat műemlékként határoz meg minden olyan épületet vagy épüleategyüttest, falu- vagy városrészt és régészeti telepet, amely sajátos civilizációról, jelentős fejlődési fokról vagy fontos történelmi eseményről tanúskodik. A fogalom kiterjed nemcsak a nagy alkotásokra, hanem a szerényebb művekre is: néprajzi munkákra, feliratos emlékekre, kegyhelyekre, emlékművekre és természeti rezervátumokra. Gyakorlati cézzal tudományosabb jellegű képletszerű meghatározást is kidolgoztak: $M = E + I + \dot{E} + H + J$, ahol M műemléket jelent, E az objektum eredetiségét, I időbeli régiségét, \dot{E} művészi és anyagi értékét, H helyi jellegét, a J pedig jelképi-szimbolikus értékét. A fogalmi tisztázás jelentősége abban áll, hogy nagymértékben megkönnyíti egyrészt a felmérési munkálatokat, másrészt támpontot nyújt tárgyi oldalon az emléktárgy jelentésalakzata, alanyi oldalon pedig a szemléleti alakzatok elemzéséhez.

Egy újfajta érzékenységről

Ami személytörténeti és -lélektani vonatkozásban az emléktárgy, az társadalomtörténeti és közösséglélektani tekintetben a műemlék. Azonban nagyon keveset mondanánk, ha csupán ezen az analógiát felkínáló szinten állnánk meg, s eltekintenénk az etnológia és művelődéstörténelem, a művelődéstan és bölceleti antropológia feltárta eredmények hasznosításától. A művelődéstörténelemben eltérő változatokban egyetemlegesen jelenvaló műemléki magatartás számai ugyanis ősi mitikus világ- és élet-szemléletekig vezetnek, de ez az irracionális burok adott szakaszban a magatartás tartalmi intenciójáról leválik, és tárgytalanná lesz. Ez nem jelenti azt, hogy nem kell tekintettel lennünk a történelmi fejlettség

körülményeire, és a maga helyén ne értékeljük a mitikus fogantatású szokásrendszereket, az ősök és egyéb erők tiszteletét kifejező varázslatos viselkedésformákat és hiedelmeket. Ilyen vonatkozásban nyerhet értelmet Ernst Cassirernek a világértelmezés és ideális világalkotás szimbolikus formáinak elemzése kapcsán (*Philosophie der symbolischen Formen*, I—III. 1929) tett megállapítása, mely szerint az elméleti tudományos megismerés mellett megvan a jogosultsága más világértelmező szimbólumrendszernek is: a nyelvnek, a művészeteknek, a vallásnak és a mítosznak.

Korunk szocialista és polgári kultúrköre átlagemberének szemléleti mechanizmusáról azonban ez a mitikus réteg jócskán lekopott. A modern társadalom bázisán kibontakozó forradalmak és tudományos-műszaki fejlődés átrendezik az emberek egymáshoz s egész környezetükhöz történő viszonyulását. A tömegek tudatában egyre erőteljesebben újfajta érzékenység bontakozik, jelezve egy új értékrend születését. Emberközponitú ez az érzékenység, mely a munka, ész és igazság, technika, művészet és tudomány, múlt, jelen és jövő szövetségén őrködve az ember legszebb törekvéseit és legjobb képességeit táplálja. Torzító erők ugyan szórványosan elidegeníthetik anyagi és szellemi értékvilágának tárgyaitól, személyeitől és eszméitől, egy dimenzióba szűkülhet vagy közömbössé válhat, azonban tömegében a torzító erőket áttöri s a kozmoszra táruuló nyitottsággal emeli mindennapiságra apró közhasznú műemlékeit.

Tömegművelődés és szabadság

Napjaink tudományos-műszaki forradalma nagyrészt az új értékrend és érzékenység energiatartalékai felszabadításának irányában hat. Gondolunk a társadalom objektív érdekei diktálta elvárások magas igény szintjére a műszaki és humán műveltséget illetően, a szabad idő előnyös tagolódására, a tájékoztató, illetve „tudatipar“ növekvő térhódítására, az új népvándorlásra, a turista mozgalomra, lakhely- és rétegmozgásra, a világméretekben kibontakozó tanulási-nevelési mozgalmakra s nem utolsósorban a technika egyre fokozódó humanizálódására. A kortársi társadalmakat átfogó grandiózus folyamatban nem minden pozitív (eldologiasodás, elidegenedés, presztízs-fogyasztás, manipuláltság, sznobizmus, nyelvi kolonializmus, ellenkiválasztás), de főirányzatai a dolgozó tömegek művelődését is szolgálják. A kulturológusok tekintélyes része negatívumokra összpontosít, s itt meg is áll. Polgári oldalon alapvélemény, hogy az emberi civilizáció ellenőrzése és irányítása „emberközponitú illúzió“ (L. W. White: *The Science of Culture*. New York, 1970). Szocialista kutatók a művelődési folyamatok irányítását, a technika humanizálását, s az alkotó gondolkozás kérdését helyezik előtérbe. A lényegre mutat rá A. N. Leontyev; szerinte a kultúra kérdéseiben a valóságos probléma nem az, hogy az emberek képesek-e vagy nem a kultúra vívmányait saját személyiségük vívmányaivá tenni és gazdagítani, hanem hogy minden ember és minden nép *gyakorlati* lehetőséget kapjon arra, hogy a semmitől sem korlátozott fejlődés útjára lépjen (*Ember és kultúra. Valóság*, 1966. 7.).

A műemlék jelentése, a műemlékszemlélet alakzatai

Az új értékrend és érzékenység tapasztalható egyrészt az utóbbi években állami és világszinten megszervezett és tudományosan megalapozott műemlékvédelmi intézkedésekben, másrészt a műemlékszemlélet, -ápolás és -védelem alakulásában is. A műemlékek számbavétele, gondozása, látogatása és tanulmányozása világjelenség lett. Az UNESCO kiutatása szerint 1967-ben 115 millió turista fordult meg a különböző országokban, s ezek tekintélyes hányada a világjárást műemlékek megtekintésével és tanulmányozásával kapcsolta össze.

A műemlékszemlélet milyen alakzata él a műemléklátogatóban, illetve a köztudatban? Döntő kérdés és még döntőbb a válasz, mert ettől függ az ember és műemlék közötti párbeszéd sorsa, áttételesen pedig önismereti és egyéb kérdések egész vonulata. Az, hogy a látogató a műemlék hordozta értékrendszert és jelképi üzenetet a társadalmi térben tovább áramoltatja, esetleg felfokozza, vagy pedig a maga vonalhálózatán közömbösíti. Egy kis szubjektívizmussal azt mondhatjuk, hogy minden népnek annyi műemléke van, ahányat magáénak ismer, s olyan műemlékei, amelyeneknek azokat látja. A szemlélet-alakzat minőségét a szemlélő műveltségi állapota dönti el, kultúrkörnyezete, műveltségi matrixa. Mélyreható összefüggéseket világít meg ilyen vonatkozásban a művelődés integrálásának etnológiai felfogása (R. Benedict: *The Patterns of Culture*. Boston, 1934). R. Benedict magyarázatként egy indián eredetű mondát idéz. A monda agyagbögerekről szól, amiket az isten a népeknek és embereknek adományozott, hogy azokból igyák az élet vizét. Az elmélet a kultúrák különféleségét a mondai kép szimbolikája alapján magyarázza. Ahogyan ugyanabból a forrásból merített víz az edény formája szerint különféle alakot ölt, éppen úgy az átélt tapasztalatok szerint sajátos lesz a népek és emberek kultúrája is és annak minden megnyilvánulása.

Minden műemléknek — függetlenül tárgyi formájától — jelentés-tani rétegzettsége és rendszere van, s a műtárgy—ember párbeszéd alap-problémája a jelentéstani rétegzettség értelmes kibetűzése. Az emlékké és jelképpé tömörülő műemlékek jelentéstartalma s annak felfogása is végső fokon érdekalakzatok összefüggésében alakul személyközi szinttől kiscsoportokon keresztül a nagytársadalom makro- és mega-alakzataiig. Szemantikai kifejezéssel élve minden műszemlélő „jelhelyzetbe“ kerül, s az előtt a feladat előtt áll, hogy adott társadalom gyakorlata talaján a műemlékben tárgyasult jelentéseket jelek alapján felfogja, s a maga kommunikációs hálózatrendszerében tovább közvetítse. A párbeszéd hatékonysága a szemlélő, illetve felfogó azonosultsági szintjétől függ, attól a tudás- és magatartás-alakzattól, amely a befogadást logikailag, érzelmileg és ideológiailag lehetővé teszi. Műveltségi bekapcsoltságról, kulturális integráltságról, akkulturációról, társadalmiasultságról és nem utolsósorban humanizáltságról van szó. Arról, hogy mit, mennyit, milyen szinten és milyen dimenzióban dolgozzuk fel az objektum jelrendszerében átörökített értéktartalmakat, emberi képességeket és szándékokat. Van ember, aki Apáczai Csere János iskolája előtt vegetatív szintű gondolatokkal áll meg, köveit házépítői magatartással nézegeti, s halvány sejtelve sincs e kövek művelődéstörténeti, szociológiai, nép- és sze-

mélytörténeti horderejéről. Németh László egyik jegyzetében írja: tizenöt nép nyelvtenát tanulmányozva döbönt rá arra, hogy az emberiség egy nyelvet beszél. Ugyancsak itt hívja fel a figyelmet a művelődési hagyományok összehasonlító tanulmányozásának humanizációs szerepére, arra a tényre, hogy minél otthonosabbak leszünk a múltban, minél mélyebbre nézünk magunkba s minél több értelmet találunk hagyatékainkban, annál kisebb lesz az emberiség, s az emberi változatok annál jobban összefonódnak. Ebben az összefüggésben válik kézzelfoghatóvá az adekvát s a hamis, illetve hiányosan szervezett kultúrtudat következménye annak minden dimenziójában: az idegenmajmolástól vagy üres közönytől az egyedi és egyetemes helyes dialektikájáig.

A műemlék-szemlélet problémája lényegileg az objektum társadalom-ontológiai kérdése, s mint ilyen nem a műre, hanem a fogyasztóra központosít, ahol a hangsúly a hatások felvevőkörén van, illetve a szemléleti alakzatok, típusok elhatárolásán, a szemlélet társadalmiasultság-szintjének, integrálódásának, illetve lebomlásának magyarázatán. Annak a marxizmus meglátásnak értelmében, mely szerint a termelés nemcsak anyagot szolgáltat a szükségletnek, hanem szükségletet is az anyagnak, a műemlék mint társadalmi termék műértő vagy kevésbé műértő közönséget alakít ki, a szemléleti alakzat pedig visszahat környezetére társadalmi és személyi talajon sarjadt érdekalakzatok, érdeklődési körök, szellemi irányzatok, közvélemény és egyéb művelődési minták vonzásában.

A magatartás a műemlékekkel szemben nem egyértelmű, s több ponton érintkezik a természet-, táj- és népvédelem problémáival. Egyesek az emberek általános „muzeális hajlamának“ jelentkezési formáját látják benne, s már az a vád is elhangzott, hogy a műemlékvédők a „régijóidók“ hangulatával mindent a múlt alapján akarnak megmerevíteni, s az országokat „nemzeti parkká“ akarják változtatni. Pedig nem tabukról és fétisekről van szó, hanem új értékrendünk új harmóniát alakító érzékenységéről a történelem embertani dimenziójában, állami törvényeink szintjén pedig — Borsos László szavaival élve — nem mesterséges konstrukcióról, hanem egy általános emberi magatartás kodifikációjáról egy olyan korban, amelyik részben hajlamos, részben pedig kénytelen a folyamatot törvényekkel rendezni. Ezekből a szempontokból nézve a kérdést, válik fontossá a helyes és hamis tudat dimenzióiban a műemlék-szemlélet tipológiája, annak indítékrendszere és társadalomformáló szerepe a közömbös típustól a rajongóig, a szakértőtől a kontárig, a sznobtól a kíváncsiig s a szórakozótól a dilettáns típusig.

Hogy milyen távolságokra visznek a szálak, s a szemléletalakzatok mennyire széles skálán mutatkoznak meg, példák sora a bizonyíték. Gerő László említett munkájában írja, hogy a reneszánsz időben Bramantét „Il Mastro Rovinante“-nak („Romboló Mester“-nek) nevezték, mert a központos alaprajzú új Szent Péter templom felépítéséhez lebontotta a régi óthajós, hosszanti alaprajzú őskeresztény bazilikát. R. R. Lanciani említi, hogy a római Szent Péter templom újjáépítése V. Mártontól VII. Pius uralkodásáig több kárt okozott műemlékekben, mint a megelőző tíz század úgynevezett barbarizmusa.

A kulturális hagyatékkal szemben esetlegesen tanúsított kortársi közömbös vagy elutasító magatartás kapcsolatba hozható azzal az „új világmentálitással“, melyet R. J. Lifton „proteuszi ember“-nek mond, s

amelyet nyugati emberanyagon figyelt meg. A proteuszi lelket kísérletek és felfedezési kalandok sora jellemzi, az állhatatlanság és a gyökértelenség: politikában, szerelemben, ideológiában és az egész életvitelben. Lifton magyarázatképpen két okot említ: a modern ember történelmi kiköskentettségét és az ingerözönt. Az előbbi tulajdonképpen lelki törés, amely képtelenné teszi ezt az embertípust az életciklus (születés, házasság, halál) és egyéb közösségi szimbólumok felfogására, az utóbbi pedig a modern ember testi és pszichikai túlterheltsége. Jellegzetessége a proteuszi embernek az abszurd látásmód is, amit gúnyban és végletes tárgyiaságban juttat kifejezésre a pop-art mintájára.

Műemlékek lázadása, egyediség és egyetemesség

Nem felesleges szólnunk a műemlékek erőtartalékairól sem. Az emberiség jobbik felének arról a „gyönyörű képességéről“, amellyel a múlt, jelen és jövő világának értékeit arányban tudja működtetni, a teremtő munka talaján sarjadt új érzékenység értékuralmát, axiokráciáját mindig egyre rohamra küldve az értékrombolás és -fosztogatás, elvtelen deheroizálás és az értékcsontkítások ellen. A műemléket sérti minden olyan megjegyzés, „jóindulatú“ mozdulat, ajakbiggyesztés, operatív beavatkozás vagy álnok szemforgatás, amely személyiségével ütközik vagy annak életére tör, értve személyiségen ebben az esetben a biográfiai különállást, környezeti és népi partikularizmust, de ugyanakkor a dolgozó emberi nem szolgálatának meghatározott szintjét a népek, rétegek és idő egyetemességében. A jóindulatú rajongás és közigazgatott hűvös pedantéria végletei nem pótolhatják az emlékananyag iránt érzett alázatot, kegyeletet, anyagi áldozatot s a megfelelő szaktudást, ami mellesleg ember- és társadalomismeretet is kell hogy jelentsen. Ezek híján nehezen tudjuk „szólásra bírni“ műemlékeinket, nélkülük esetleg mellé- és félrebeszédet hallatnak, vagy titokzatos némaságba burkolóznak, s elkeverednek az idegenforgalmi érdekességek és emberi mindennapiságok forgatagában.

Márpedig tájaink műemlékei — temetők és tűzhelyek, amfiteátrumok, várak és kolostorok, templomok és iskolák, üzemek, házak és börtönök, Bábolna és Fehéregyháza, Fehérvár vagy Arad, Grivica... — üzenetet hordoznak a nép munkájáról, művészi rátermettségéről, emberiségéről, egyéni és közös harcairól mind a partikularizmus, mind pedig az egyetemesség szintjén. Mindenekelőtt a természetes örökös, az utód, a műemléket munkájából kisarjasztó nép kötelessége és illetékessége öröködni saját műemlékei beszédességén, a beszéd hitelességén, megőrizni annak „anyanyelvét“, egész személyiségét, a mondai bögre épségét. Annál is inkább, mert az ember és kulturális öröksége közötti párbeszéd színvonala és hatékonysága, a műemlék-szemlélet és -védelem a humanizmus ügye, s ezt az ügyet szolidáris világ- és hazai közvélemény támogatja. Ezzel pedig illik élni tudni minden torzulás és torzítás ellen, a jövő műemlékei érdekében.